

УДК 94 (477.54) "1939/1945":341.322.5+344.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.29>

ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ НАЦИСТІВ НА ХАРКІВЩИНІ (1941–1943): ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАДЗВИЧАЙНОЇ ДЕРЖАВНОЇ КОМІСІЇ

Яковлев Віталій,

заступник генерального директора з наукової роботи

Національного меморіального комплексу

«Висота маршала І. С. Конєва»

ORCID ID: 0000-0002-7207-0097

У статті висвітлюються основні етапи формування доказової бази, яка в підсумку дозволила провести перший у світі суд над воєнними злочинцями – військовослужбовцями нацистської Німеччини у м. Харків (15–18 грудня 1943 р.). Німеччина, що стала головним ініціатором розв'язання Другої світової війни, повністю відкинула правила ведення війни, закріплені міжнародними конвенціями – без військової потреби руйнувалися населені пункти, нищилися матеріальні та культурні цінності. Але найжахливіші злочини нацизму пов'язані з масовим убивством цивільного населення та військовополонених. Уже в 1942 р. радянський уряд приходить до розуміння необхідності ведення обліку злочинів, скоєних нацистами на окупованих територіях. Упорядкуванню та систематизації обліку злочинів, вчинених окупантами, сприяло створення Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР. Зібрану інформацію влада оприлюднювала як всередині країни, так і за її межами.

Відомості, обліковані Харківською обласною комісією та її територіальними підрозділами у найменших деталях задокументували криваві злочини нацистів. Виникають сумніви щодо достовірності кількісних показників, наведених Харківською обласною комісією. Пояснення цьому явищу ми вбачаємо в тому, що зібрані відомості насамперед використовувались владою для пропаганди, з метою дискредитації дій ворога і привернення до себе прихильності населення, яке потерпало від жорстокості та свавілля загарбників.

Зібрані на Харківщині докази жахливих злочинів нацистського окупаційного режиму були використані обвинуваченням не тільки на Харківському судовому процесі, а й під час засідання Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі.

Ключові слова: воєнні злочини нацистів, Харківська обласна комісія, жертви нацизму, Харківський судовий процес 1943 р., Друга світова війна.

Yakovliev Vitalii. Nazi war crimes in Kharkiv region (1941–1943): according to the materials of the Extraordinary State Commission

The article highlights the main stages of an evidence base formation. This led to the conduction of the world's first Trial against war criminals – servicemen of Nazi Germany that took place in the city of Kharkiv (December 15–18, 1943). Germany, the main initiator of the Second World War outbreak, totally ignored rules of war secured by international conventions. Then without any apparent military advantage human settlements were ruined and destroyed cultural property and material values. Nevertheless the most horrific Nazi crimes were connected with mass murder of civilians and prisoners of war. In 1942 Soviet government had already realized the need of crimes accounting committed by Nazis on the occupied territories. The formation of the Extraordinary State Commission for the Establishment and Investigation of the Atrocities of the German Fascist Invaders and Their Accomplices and the Damage They Caused to Citizens, Collective Farms, Public Organizations, State Enterprises and Institutions of the USSR played an essential role in ordering and systematization of crimes committed by occupants. The collected information was used by Soviet authorities in the form of propaganda materials that served for the enemy actions discrediting both within the country and abroad.

Data published by Kharkiv Regional Commission and its territorial subdivisions in minute detail documented bloody crimes of Nazis. The reliability of quantitative indicators cited by Kharkiv Regional Commission was questionable. The reasons for this can be seen in first of all propagandistic usage of information by government aiming to discredit the enemy actions and win the attention of the population suffered from cruelty and arbitrariness of invaders.

The evidence of awful crimes committed by Nazi occupation regime gathered in Kharkiv region was used by the prosecution not only during the Kharkiv Trial but also in time of the Nuremberg trials.

Key words: Nazi war crimes, Kharkiv Regional Commission, victims of Nazism, the Kharkiv Trial of 1943, the Second World War.

Постановка проблеми. Дослідницький інтерес до даної теми викликаний тим, що матеріали, зібрані Харківською обласною комісією сприяння надзвичайній державній комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяних ними збитків (далі – Харківська обласна комісія), склали основу доказової бази для організації та Харківського судового процесу над воєнними злочинцями – військовослужбовцями Німеччини. Згодом докази злочинної

діяльності нацистської окупаційної влади на Харківщині були використані радянським обвинуваченням під час проведення Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі.

Аналіз джерел та літератури. Джерельна база статті складається з актів та зведених відомостей Харківської обласної комісії, актів судово-медичної експертизи, а також інших узагальнюючих інформаційних матеріалів, що надсилались до Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР.

У працях О.Є. Єпіфанова [1], М. Сорокіної [2] та Н. Польсена [3] висвітлюються окремі аспекти діяльності комісії на території СРСР. Питання функціонування Харківської обласної комісії не стало темою окремого дослідження ні в радянській, ні в сучасній українській історіографії.

Постановка завдання. Метою даної роботи є проведення детального аналізу матеріалів, облікованих Харківською обласною комісією, з метою вивчення основних етапів її діяльності, а також виявлення фактів умисного масового знищення німецькою окупаційною владою цивільного населення та військовополонених на території Харківської області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом 1941–1943 рр. Харківська область стала ареною запеклого німецько-радянського протистояння, на її території майже безперервно точились бойові дії. На відміну від центральних областей, які увійшли до складу райхкомісаріату «Україна» і де влада була передана цивільним органам, на Харківщині влада весь час перебувала в руках військової адміністрації. Німецький окупаційний режим, встановлений у м. Харків та Харківській області, вирізнявся винятковою жорстокістю. Його діяльність мала на меті не лише упокорення та експлуатацію місцевого люду, в першу чергу, вона була спрямована на повне знищення цілих верств населення за етнічними (євреї, роми) та політичними (члени комуністичної партії та комсомолу) ознаками, а також осіб з певними фізичними вадами («психічно неповноцінні» та непрацездатні). Політика геноциду була не просто бузுவірською фантазією нацистських очільників, вона ретельно та послідовно втілювалась у життя військовою владою на місцях. Вермахт, ГФП (таємна польова поліція), поліція безпеки та СД, зондеркоманди та айнзатцгрупи СД, війська СС – всі вони причетні до вчинення тяжких воєнних злочинів, пов'язаних з масовим убивством цивільного населення та військовополонених на Харківщині. Безперечно, це не були окремі інциденти недисциплінованих підрозділів або прояви свавілля окремих представників місцевої адміністрації. Дії нацистів носили заздалегідь спланований та систематичний характер, мали глибоке ідеологічне коріння, пов'язане з вченням про зверхність німецької (арійської) раси та меншовартісність усіх інших народів.

Горезвісний наказ командувача 6А генерал-фельдмаршала В. фон Рейхенау від 10.10.1941 р. «Поведінка військ на Сході» став програмою дій для особового складу дивізії Вермахту та у повній мірі застосовувався на окупованій території Харківської області. Основною метою війни проти «єврейсько-більшовицької системи», підкреслювалось у наказі, є «повний розгром державних підвалин та викорінення азійського впливу на європейську культуру». «Солдат на Сході – не тільки борець за перемогу військового мистецтва, але й носій неблаганної народної ідеї і месник за всі звірства, завдані німцям та спорідненим народам. Тому солдат повинен мати повне розуміння необхідності суворості, але справедливої спокути з боку єврейських недолудків. Ще одна мета полягає в тому, щоб придушити в зародку повстання за спиною Вермахту, які завжди провокували євреї». В. фон Рейхенау закликав жорстоко придушувати будь-які прояви опору на окупованих територіях. Карати мали осіб, які могли запобігти нападу або вчасно повідомити про намір його здійснити, але цього не зробили. Будь-який цивільний житель мав виявляти не тільки пасивну лояльність стосовно окупантів, але й демонструвати активність у боротьбі з більшовизмом. Інакше до нього буде відповідне ставлення, як до прибічника радянського ладу. «Страх перед німецькими контрзаходами повинен переважити загрози з боку бродячих більшовицьких недобитків», – підкреслювалось у наказі [4; 5, с. 68–69].

Отже, командування Вермахту розглядало кампанію на Східному фронті як війну, спрямовану на знищення та придушення будь-якого опору, в тому числі і з боку цивільного населення.

Подібним чином поводити себе й підлеглі В. фон Рейхенау. Напередодні захоплення Харкова 23.10.1941 р. командувач 55-го армійського корпусу генерал Е. Фіров видав наказ «Керівна лінія поведінки з цивільним населенням», в якому містилися наступні вказівки для німецьких вояків:

«1. Усі засоби переможців правильні, якщо сприяють встановленню в Харкові спокою та порядку.

2. Неслухняних елементів, саботажників та партизанів, яких слід шукати майже винятково в єврейських колах, карати на смерть.

3. Німецький Вермахт не має зацікавленості в підтримці населення Харкова. Постачання населення є турбота винятково міського управління.

4. Німецький Вермахт не зацікавлений утримувати населення Харкова в місті.

5. Крайня жорсткість у поводженні з місцевим населенням є необхідною та обов'язковою...» [6, с. 69].

Під час Другої світової війни бойові дії велись не лише за оволодіння певною територією та її природними ресурсами, вони насамперед мали на меті захоплення та використання людського ресурсу. Підтвердження цьому ми знаходимо в численних наказах, інструкціях, директивах керівництва Третього Райху. Зокрема, під час виступу 24.04.1943 р. в Харківському державному університеті перед командним складом СС Г. Гімлер заявив: «Я звертаюсь зараз до тих, хто розуміє. Я вважаю, що ми повинні вести війну і нашу військову кампанію таким чином, щоб ми могли забирали людей у росіян, або вбиваючи їх у бою, або беручи їх у полон і використовуючи як робочу силу. Ми повинні якнайшвидше використовувати захоплену територію, спустошувати всі території та землі, які повертає собі ворог. Населення має або працювати в Німеччині, або повинно загинути в бою. Повернути людей росіянам, щоб вони знову мали робітників та могли їх рекрутувати, на мою думку, було б абсолютно неправильно, ми не можемо цього дозволити. Якщо, і я в цьому переконаний, війна послідовно спрямована на знищення людей, то я особисто не сумніваюся, що росіяни стечуть кров'ю ще протягом цього року і наступної зими» [7, с. 21–21а].

Залізною рукою Вермахт та нацистські поліційні органи встановлювали «новий порядок» на окупованій території Харківщини за допомогою жорстоких каральних заходів, націлених на залякування, придушення опору та знищення місцевого населення. Репресії передусім торкнулись євреїв, ромів, членів партії, а також «психічно неповноцінних» осіб та інвалідів.

З початком нападу Німеччини радянські цивільні та військові слідчі органи почали проводити роботу з обліку злочинів, скоєних щодо цивільного населення та військовополонених Вермахтом, СС, СД, окупаційною владою. Зібрана інформація використовувалась як пропагандистський матеріал, спрямований на дискредитацію дій ворога, як всередині країни, так і за кордоном – оприлюднювались Наркоматом закордонних справ СРСР (далі – НКЗС) у вигляді нот протесту. З-за лінії фронту просочувались відомості про каральні дії нацистів й на Харківщині. Зокрема у ноті НКЗС від 06.01.1942 р. згадувалось про ряд сіл Шевченківського району Харківської області, які німці спалили вщент, а жителів повністю виселили [8, с. 179]. Також повідомлялось про страту 19 чоловік у Харкові, яких повісили 16.11.1941 р. на балконах будинків [8, с. 184]. За радянськими даними, в окупованому Харкові в січні 1942 р. було страчено 370 заручників [8, с. 225]. За іншими відомостями, в перші дні окупації німці знищили 14 тисяч містян [8, с. 226]. Крім того, у ноті НКЗС від 11.05.1943 р. зазначалось, що станом на серпень 1942 р. на роботу до Німеччини з Харкова насильно було вивезено 32 тисячі чоловік [8, с. 318]. Зневажливе ставлення окупантів до культурних надбань знайшло своє відображення у повідомленні про те, що для зручності проїзду автомобілів німці замостили брудну вулицю книгами Харківської державної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка [8, с. 220].

Але всі ці повідомлення мали обмежений характер, вони в повній мірі не відображали ту ситуацію, що склалася на окупованих німцями територіях. Як відзначив у своїй доповідній записці від 20.07.1942 р. начальник Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) Г.Ф. Александров, робота зі збору та обліку матеріалів про злочини німецьких окупантів «проводилась без єдиного плану, організована вона кустарно, використати її результати для пропаганди, а особливо після війни, майже неможливо» [9, с. 176]. На думку Головного військового прокурора РСЧА В.І. Носова, більшість цінних матеріалів про звірства гітлерівців початкового періоду війни через відсутність системної роботи з ними безповоротно втрачені для судочинства. Ті ж із документів, які були все ж таки опубліковані, юридичної сили практично не мали, оскільки в них «офіційно висвітлювались лише випадкові епізоди» [9, с. 40].

Для систематизації та уніфікації роботи з обліку, а також для об'єднання та узгодження дій усіх органів влади у справі документування злочинів нацистів, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 02.11.1942 р. була створена Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР (далі – НДК СРСР). Основним її завданням було здійснення повного обліку злочинів німецьких загарбників і завданих ними збитків державі та громадянам, встановлення конкретних осіб, відповідальних за організацію та вчинення злочинів на окупованій території з метою подальшого притягнення їх до кримінальної відповідальності [10, с. 8–9].

Згідно з постановою Раднаркому СРСР від 16.03.1943 р. № 299 «Про роботу Надзвичайної Державної Комісії із встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників» у місцях, звільнених від окупантів, створювались республіканська, крайові та обласні комісії. Склад місцевих комісій визначався наступним чином: головою призначався перший секретар ЦК компартії союзної республіки (крайкому, обкому), членами – голова чи заступник голови Раднаркому (крайвиконкому, облвиконкому), начальник Управління НКВС і ще 1–2 особи з місцевих представників [10, с. 9–10].

На початку вересня 1943 р. до м. Харків прибув член НДК СРСР відомий радянський письменник О.М. Толстой, під керівництвом якого було створено Харківську обласну комісію [11, с. 51]. Очолював обласну комісію 1-й секретар Харківського обкому КП(б) У І.І. Профатилів, а з початку 1944 р. – В.М. Чураєв, який замінив його на цій посаді.

Результати роботи Харківської обласної комісії дали змогу побачити жахливу картину воєнних злочинів нацистів: масове знищення цивільного населення та військовополонених, вивезення місцевих жителів на рабську працю до Німеччини, тотальне руйнування міст та сіл Харківської області.

У роботі Харківської обласної комісії можна умовно виділити декілька періодів. Кожен з них мав певні особливості, пов'язані з виконанням відповідних завдань. Перший тривав з вересня по грудень 1943 р. Головним завданням комісії в цей час було дослідити місця масових страт жителів Харкова. Зібрані матеріали, підтверджені показами свідків та висновками судово-медичної експертизи, склали основу доказової бази для проведення показового суду над воєнними злочинцями громадянами Німеччини у м. Харків (15–18 грудня 1943 р.) [12]. Під час другого періоду, який тривав до серпня 1944 р., ґрунтовно вивчалися та обліковувалися матеріальні збитки, завдані гітлерівцями Харківській області. Окрім того, комісія провела величезну роботу з обліку злочинів, скоєних німецькими загарбниками проти цивільного населення та військовополонених не лише в м. Харків, а й на території Харківської області.

На початку вересня 1943 р. Харківською обласною комісією додатково були створені ще декілька комісій для дослідження місць масових розстрілів мешканців Харкова та військовополонених. Одна з них працювала в Дробицькому Яру та Лісопарку [13, арк. 77–82, 61–64], друга – на території колишнього гарнізонного госпіталю № 384 та Подвірках [13, арк. 48–53, 91–94], третя – в районі ХТЗ [13, арк. 100–101]. Комісії очолювали І.І. Профатилів – голова Харківської обласної комісії, В.М. Чураєв – голова Харківської міської комісії, К.О. Лебедев – уповноважений НДК СРСР. Крім того, була створена судово-медична комісія, до складу якої увійшли головний судмедексперт Степового фронту, майор медичної служби, М.П. Притворов, судмедексперт 69-ї армії, майор медичної служби, Г.І. Городниченко, патологоанатом ПАЛ-45, майор медичної служби, Д.О. Якуша, які проводили дослідження трупів у місцях масових страт [14, арк. 17–67].

У своєму підсумковому акті від 16.09.1943 р. судово-медична експертиза, попередньо дослідивши 13 місць поховань (ям-могил) та провівши ексгумацію 952 трупів, узагальнила результати своєї роботи та дійшла висновку про наступне:

- різний час смерті та поховань (січень 1942 р. – II–III квартали 1943 р.);
- вік покійних коливався від 2-х до 70–80 років;
- причиною смерті стали отруєння окисом вуглецю, наскрізні кульові поранення, роздроблення кісток черепа важким предметом, спалення [14, арк. 12–16].

Процес проведення ексгумації супроводжувався фото та відеозйомкою. Відзняті кадри злочинів нацистів на харківській землі були використані радянською пропагандою для створення документальних кінохронік та долучені до справ як докази, що використовувались під час проведення суду над воєнними злочинцями як на території СРСР, так і під час Нюрнберзького процесу [15, с. 103, 114; 16, с. 117; 17].

30.10.1943 р. Харківська обласна комісія надіслала до НДК СРСР матеріали розслідування злочинів нацистів на Харківщині, які склалися з актів комісії та судово-медичної експертизи [18, арк. 50–97]. Зокрема, в акті від 05.09.1943 р. були викладені результати дослідження місця розстрілів цивільного населення в Дробицькому Яру, що знаходився в 8 км від Харкова, поблизу хутора Рогань. Комісією було встановлено, що в грудні 1941 р. в непристосовані для проживання бараки Станкобудівного заводу німці переселили єврейське населення м. Харків. Мешканці гето, переважно більшість якого склали жінки, діти та люди похилого віку, піддавалися систематичному пограбуванню, знущанню та вбивствам. Протягом грудня 1941 р. – січня 1942 р. усіх жителів єврейського гето німці вивезли до Дробицького Яру й там розстріляли. Загальна кількість жертв склала 15 тисяч чоловік. Винними у скоєнні цього жахливого злочину комісія визнала військового коменданта Харкова, начальника зондеркоманди SK-4A та співробітників гестапо [18, арк. 51–56].

15.09.1943 р. під час огляду бараків Харківського тракторного заводу було встановлено, що в січні-березні 1942 р. німці спалили 6 бараків, в яких знаходились «мирні мешканці м. Харків» або їх трупи. Залишки спалених тіл були закопані в щілинах поблизу бараків [18, арк. 63–64].

07.09.1943 р. комісія дослідила згарище 1-го армійського сортувального госпіталю, що знаходився на вул. Трінклера, 5 та місця поховань поблизу госпіталю. Було встановлено що 13.03.1943 р. військовослужбовці дивізії «Лейбштандарт СС Адольф Гітлер», забивши двері, спалили живцем біля 300 важкопоранених бійців і командирів Червоної армії. Протягом 14–17 березня 1943 р. на території Клінічного містечка есесівці розстріляли ще більше 400 поранених військовополонених [18, арк. 65–70].

В акті від 13.09.1943 р. комісія виклала результати своєї роботи в районі Лісопарку, біля поселення Сокольники, в 3-х км від Харкова. Було розкрито 6 ям-могил на місці масових розстрілів радянських громадян. У ході знайомства з показами свідків та висновками судмедекспертизи було з'ясовано, що з червня 1942 р. по червень 1943 р. німецькі окупанти розстріляли в Лісопарку близько 4 тисяч чоловік. Безпосередню участь у скоєнні цих злочинів брали керівники та співробітники зондеркоманди SK-4A та айнзатцкоманди EK-5 [18, арк. 77–80].

Ще одне місце масового розстрілу було встановлено «в лісі, в 6 кілометрах від міста Харкова, поблизу села Подвірки, Дергачівського району Харківської області» [18, арк. 90]. Згідно з актом від 14.09.1943 р. німцями впродовж квітня-серпня 1943 р. було розстріляно більше 900 в'язнів тюрми гестапо. Серед страчених були діти віком від 3 до 14 років, а також 400 жінок та дівчат, які працювали у підсобному господарстві на території колишньої дитячої колонії НКВС у с. Куряж. Відповідальними за масове знищення в'язнів комісія визнала керівництво та співробітників айнзацкоманди EK-5 та гестапо [18, арк. 90–93].

В «Акті ексгумації та судово-медичного дослідження трупів на території лікарні-колонії «Стрілеча» Харківської області» від 23.09.1943 р. зазначалось, що наприкінці листопада 1941 р. німці розстріляли 435 пацієнтів цієї лікарні. Тіла хворих були виявлені неподалік від господарських будівель медзакладу «Стрілеча» в двох могилах [14, арк. 63].

За ініціативи слідчих органів 03.12.1943 р. була створена Судово-медична експертна комісія, до складу якої увійшли головний судмедексперт Наркомату охорони здоров'я, директор Державного науково-дослідного інституту судової медицини Наркомату охорони здоров'я СРСР – В.І. Прозоровський, старший науковий співробітник танатологічного відділення того ж інституту П.С. Семеновський, професор кафедри судової медицини 2-го Московського медінституту В.М. Смольянінінов, а також М.П. Притворов, Г.І. Городниченко та Д.О. Якуша. Судово-медична експертна комісія підсумувала попередню роботу судмедекспертів та встановила численність місць поховань (ям-могил), а також колосальну кількість та різний стан збереження трупів у них. Все це «свідчило про систематичне та масове знищення радянських людей – мирних громадян та поранених військовополонених» [14, арк. 9], яке здійснювалось за відповідним планом, спрямованим на масове вбивство громадян СРСР. За підрахунками комісії «в досліджених пунктах на території м. Харків та його околицях поховано не менше 24 тисяч трупів...» [18, арк. 7].

Всі вищезгадані акти Харківської обласної комісії та висновки Судово-медичної експертизи були використані під час підготовки та проведення Харківського судового процесу, на якому вперше були широко оприлюднені матеріали щодо злочинів нацистів, скоєних на території Харківщини. Щоправда, зважаючи на яскраво виражене пропагандистське спрямування цього суду, кількісні показники жертв нацизму були округлені в бік збільшення. Зокрема у вироку суду було зазначено: «В період тимчасової окупації міста Харкова та Харківської області німецько-фашистськими загарбниками було розстріляно і повішено, спалено живцем та задушено окисом вуглецю більше 30 000 мирних, ні в чому не винних радянських громадян, у тому числі жінок, людей похилого віку та дітей». Крім того, було названо цифру «близько 20 000 мирного радянського населення», яке в листопаді 1941 р. німці переселили у бараки ХТЗ, а згодом партіями по 200–300 чоловік розстріляли. А також уточнено, що «в березні 1943 року німцями було розстріляно та спалено живцем 800 поранених бійців та офіцерів Червоної Армії, які знаходились на лікуванні в 1-му армійському сортувальному госпіталі 69-ї армії, що знаходився в м. Харків на вулиці Трінклера» [14, арк. 219–220].

У 1944 р. Харківська обласна та районні комісії провели колосальну за обсягом роботу зі збору та обліку документальних свідчень злочинів німецьких окупантів по 9 районах м. Харкова та 33 районах Харківської області. Результати діяльності комісій були викладені в «Доповідній записці про руйнування та злодіяння, вчинені німецько-фашистськими загарбниками в місті Харкові та Харківській області» (далі – Доповідна записка), надісланій в 1944 р. до НДК СРСР. У Доповідній записці досить детально описувались матеріальні збитки, нанесені німецькими окупантами м. Харків, які оцінювались в 4396317 тисяч карбованців [18, арк. 108]. Значної шкоди під час війни зазнало сільське господарство області. Тільки у Валківському районі німці спалили 52 населені пункти [18, арк. 108]. Сума збитків, завдана колективним господарствам Харківщини, за підрахунками комісії склала 15 850 305,5 тисяч карбованців [18, арк. 109].

Щодо людських втрат Харківської області було зазначено наступне: «За неповними документальними даними, німецькі нелюди розстріляли, повісили та замучили 61 431 чоловік» [18, арк. 110]. У Доповідній записці повідомлялось про застосування німецькою військовою адміністрацією жорстоких репресивних заходів та про запровадження системи заручництва. Лише в перші дні окупації німці повісили 116 харків'ян. За вибух радянської радіокерованої міни на вулиці Дзержинського (нині – Мירוносицька),

17, де знаходився штаб 68-ї піхотної дивізії, німці заарештували 2000 чоловік. Заручників розмістили в підвалах готелю «Інтернаціонал» (зараз – «Харків»), 250 чоловік розстріляли в той же день. За знайденого на Товкачівці убитого німецького солдата 15.11.1942 р. стратили 100 містян [18, арк. 110].

Далі наводились доволі дивні відомості. Зокрема повідомлялось, що 15.12.1941 р. військовий комендант Харкова видав наказ про те, «щоб населення центральних вулиць негайно виходило за місто в бараки, захопивши з собою одяг та цінні речі». Протягом двох днів було виселено 16 тисяч сімей. У січні 1942 р. мешканці бараків у кількості 30 тисяч чоловік були пограбовані, вивезені до Дробицького Яру і там розстріляні з автоматів та кулеметів. Німецьких жителів гето та маленьких дітей німці загнали у 5 бараків і спалили живцем [18, арк. 111]. Очевидно, що мова йшла про розстріл єврейського населення. Проте кількісні показники, наведені у Доповідній записці, суперечать даним актів Харківської обласної комісії та судово-медичної експертизи від 05.09.1943 р. [18, арк. 51–60] та від 15.09.1943 р. [18, арк. 63–64].

Крім вбивства цивільного населення, окупаційна влада не забезпечувала місто продовольством. «Німці, що тільки могли, вивозили з Харкова, але нічого не завозили», – зазначалось у Доповідній записці. Так, зокрема, з дитячого будинку, що знаходився по вулиці Артема (нині – Алчевських), німці забрали всі продукти харчування. Внаслідок цього 170 малюків померло від голоду [18, арк. 112].

За час окупації населення хлібом не забезпечувалось. За продуктами у села виїздити заборонялось. В окремі місяці від голоду помирало по 400–500 чоловік щоденно. Тільки через морг було зареєстровано 13349 випадків смерті від голоду [18, арк. 113].

У Доповідній записці згадується також про знущання над військовополоненими та їх масову загибель від виснаження та голоду. У таборі для військовополонених, що знаходився на території Орджонікідзевського району, утримувалось 2500 чоловік. У результаті знущань та поганого харчування у вересні 1942 р. померло більше 1000 бранців. Аналогічна ситуації склалася і в Холодногірському таборі, де знаходилось 20 000 полонених. 10 000 з них загинуло від голоду та виснаження.

Із території Харківської області до Німеччини було вивезено, «за неповними документальними даними, до 40 000 чол., переважно молоді [18, арк. 114].

У «Зведеній відомості з обліку жителів Харківської області, які зазнали насильства з боку нацистського окупаційного режиму» від 10.07.1944 р. було підраховано, що за час німецької окупації:

- вбито всього по Харківській області цивільного населення 45 417 чоловік (35 174 – м. Харків, 10 243 – райони Харківської області);
- загинуло 21 259 військовополонених (12 183 – м. Харків, 9 076 – Харківська область);
- відправлено на роботу до Німеччини 54 045 чоловік (10 163 – Харків, 43 882 – Харківська область) [13, арк. 1].

У «Довідці про збитки, завдані німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам Харківської області» наводились відомості, що за основними показниками значно відрізняються від попередніх. Так, за підрахунками Харківської обласної комісії, збитки, нанесені німецькими окупантами Харківській області, склали 27 823 173 тисяч карбованців [18, арк. 116]. Згідно з 760 актами про злодіяння німців, було «обліковано вбитих та закатованих мирних громадян 256 040 чоловік, військовополонених – 22 732, вивезених у німецьке рабство 164 046 радянських громадян. Винуватців злодіянь обліковано 113 чоловік» [18, арк. 118].

Суттєве збільшення кількості жертв нацизму пов'язане з появою «Акту про звірства та жахливі злочини німецько-фашистських окупантів в м. Харків» від 09.03.1943 р. Частково дані, наведені в цьому акті, були використані Харківською обласною комісією у Доповідній записці. Проте кількісні показники загальних втрат були названі зовсім інші. Так, в акті від 09.03.1943 р. наводяться цифри, взяті з невідомих джерел та нічим не підтвержені. Зокрема у Харкові «німецькі нелюди розстріляли, повісили та замучили 90–100 тисяч чоловік», «померло від голоду та виснаження 110–120 тисяч чоловік», «гітлерівці вивезли на каторжні роботи до Німеччини до 110 000 чоловік» [13, арк. 15].

31.07.1944 р. Харківська обласна комісія направила на адресу НДК СРСР повідомлення з проханням долучити до матеріалів про злочини нацистів на Харківщині «Акт про звірства та жахливі злочини німецько-фашистських окупантів у м. Харків» від 09.03.1943 р. Відповідно до цього акту вносились наступні зміни по Харкову:

- 220 000 мирних громадян загинули за час німецької окупації (з них 100 000 чоловік були розстріляні, повішені та замучені та 120 000 чоловік померли від голоду та виснаження);
- 11 000 військовополонених загинули в таборах від голоду, виснаження та звірячих знущань (1 тисяча – у таборі в Орджонікідзевському районі та 10 тисяч чоловік в Холодногірському таборі);
- 110 тисяч радянських громадян були вивезені на каторжні роботи до Німеччини.

Беручи до уваги все вищезначене, Комісія пропонувала внести наступні зміни до зведеної відомості від 20.07.1944 р.:

- у колонці «вбито, замучено мирних громадян» число 50 296 чоловік замінити на 270 296 чоловік;
- у колонці «вбито, замучено військовополонених» замінити число 11 365 чоловік на 22 365 чоловік,
- у колонці «відправлено в рабство до Німеччини» показник 54 045 чоловік замінити на 164 045 чоловік [18, арк. 119–120].

За іншою «Зведеною відомістю з обліку жителів Харківської області, які зазнали насильства з боку нацистського окупаційного режиму» за підписом відповідального секретаря Харківської обласної комісії Кравцової, наводяться досить розгорнуті дані по 33 районах Харківської області та 9 районах Харкова:

- убито, повішено, замучено 271 040 чоловік (259 039 чол. – Харків, чоловік, 12 001 чол. – Харківська область);
- убито, повішено, замучено 22 744 військовополонених (13 292 чол. – Харків, 9 452 чол. – Харківська область);
- вивезено до Німеччини 164 562 чоловік (120 163 чол. – Харків, 44 399 чол. – Харківська область) [13, арк. 11].

Все вищезазначене демонструє лавиноподібне збільшення кількості жертв нацизму, яке, скоріше за все, було пов'язане з виконанням відповідних вказівок та інструкцій, що надходили з Москви. Важливе місце в цьому процесі належить «Акту про звірства та жахливі злочини німецько-фашистських окупантів в м. Харків» від 09.03.1943 р., який містив дані про загальні втрати по м. Харків та, очевидно, коригувався Харківською обласною комісією. Про це свідчить той факт, що відомості, в тому числі й кількісні показники, наведені у даному акті, аж до 31.07.1944 р. не використовувались – ні під час проведення Харківського судового процесу, ні при наданні попередніх відомостей до НДК СРСР.

Висновки. Протягом майже 22-місячної окупації Харківщини військова адміністрація у тісному співробітництві з каральними та поліцейськими структурами гітлерівської Німеччини шляхом застосування безпрецедентних за своєю жорстокістю заходів послідовно встановлювала так званий «новий порядок». Окупаційний режим мав не лише яскраво виражене антирадянське спрямування, він приніс з собою геноцид та знищення для цілих народів.

Відповіддю уряду СРСР на численні воєнні злочини нацистської Німеччини стало створення НДК СРСР, головною метою якої було систематизувати роботу з обліку злочинів, вчинених гітлерівцями проти цивільного населення та військовополонених, а також матеріальних збитків, заподіяних загарбниками. Найціннішими в матеріалах НДК СРСР є акти місцевих комісій, оскільки вони відтворюють реальну картину німецького окупаційного режиму. Саме акти Харківської обласної та районних комісій в найдрібніших деталях задокументували криваві злочини нацистів, які стали буденними на всіх окупованих землях України.

Достовірність кількісних показників, наведених як Харківською обласною комісією, так і НДК СРСР, часто викликають сумніви. Пояснення цьому явищу ми вбачаємо в тому, що зібрані комісіями відомості насамперед використовувались владою для пропаганди, з метою дискредитації дій ворога і привернення до себе прихильності населення, яке потерпало від жорстокості та свавілля загарбників. Були, звичайно, й інші причини, як об'єктивного (неможливість встановити точної кількості жертв, приблизні розрахунки відсутніх даних), так і суб'єктивного (свідоме приписування злочинів певним особам, покладання відповідальності за всі руйнування на нацистів тощо) характеру. Як слушно зауважив датський дослідник Н. Польсен: «Хоч достовірність багатьох, а можливо, й більшості, матеріалів, зібраних Комісією, не підлягає сумніву, проте слід зауважити, що від самого початку вона працювала за дуже специфічних умов сталінського режиму. Очевидно, що режим не мав на меті створити Комісію для неупередженого і незалежного збору інформації про злочини часів окупації» [3, с. 28].

Відомості, зібрані Харківською обласною комісією стали підставою для проведення першого показового суду над воєнними злочинцями – військовослужбовцями гітлерівської Німеччини у м. Харків. Матеріали НДК СРСР склали основу доказової бази для проведення інших радянських судів, 8 з яких відбулися на території України. Крім того, докази злочинів нацистів на Харківщині були використані радянським обвинуваченням під назвою «СРСР-43» та «СРСР-32» на засіданні Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі [19, с. 573–574].

Література:

1. Епифанов А. Е. Ответственность за военные преступления, совершенные на территории СССР в период Великой Отечественной войны : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 ; Академия управления МВД России. Москва, 2001.
2. Sorokina M. People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2005. Issue 4. P. 797–831. URL: <https://muse.jhu.edu/article/190448/summary>

3. Польсен Н. Розслідування воєнних злочинів «по-советськи». Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії. *Голокост і сучасність*. 2009. Вип. 1(5). С. 27–45.
4. Das Verhalten der Truppe im Ostraum. URL: <https://www.ns-archiv.de/krieg/untermenschen/reichenau-befehl.php>
5. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) ; изд. 2-е, доп. Москва : Политиздат, 1968. 383 с.
6. Скоробагатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків : Прапор, 2004. 368 с.
7. Bundesarchiv. NS 19/4010. Fel. 1. S. 19–34.
8. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. Том 1: 22 июня 1941 г. – 31 декабря 1943 г. Москва : Госполитиздат, 1944. 698 с.
9. Яковлев В. М. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року): формування кримінально-правового підґрунтя. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2021. Т. 32(71). № 3. С. 175–182.
10. Сталинградская областная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям Сталинградской области: Документы / под ред. М. М. Загорюлько. Волгоград : Пано-рама, 2008. 1360 с.
11. Харьков, 1943-й. Освобожденный навсегда! Сборник документов и материалов / рук. проекта А. Подопригора ; ред.-сост. В. Вохмянин. Харьков : Издательский Дом Райдер, 2008. 84 с.
12. Судебный процесс по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. Москва : ОГИЗ – Госполитиздат, 1943. 96 с.
13. Державний архів Харківської області. Ф. 2. Оп. 14. Спр. 1. 102 арк.
14. Архів Запорізького обласного управління Служби безпеки України (далі – АЗО УСБУ). Спр. 20368. Т. 23. 224 арк.
15. Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації. Київ-Харків : Українське державне видавництво, 1944. 132 с.
16. Stevens E. Russia is no riddle. New York : Greenberg, 1945. 305 p. URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b674901&view=1up&seq=1](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b674901&view=1up&seq=1)
17. Фільм «Приговор народа». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=esKAWROLhAQ>
18. АЗО УСБУ. Спр. 20368. Т. 37. 273 арк.
19. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946. Volume VII . Proceedings 5 February 1946 – 19 February 1946. Nuremberg, 1947. 602 p. URL: https://www.loc.gov/tr/frd/Military_Law/pdf/NT_Vol-VII.pdf